

David Gans a Jom Tov Lipmann Heller: Pražští židovští učenci přelomu 16. a 17. století
Pavel Sládek, Ústav Blízkého východu a Afriky FF UK

Téma tolerance – popřípadě intolerance – je v moderní židovské historiografii vždy a stále aktuální. V různých variacích a za použití různé terminologie jsou aspekty tolerance a intolerance židovských dějin opakovaně reinterpretovány. Základní platformu pro současné bádání o Židech sklonku středověku a rané modernity představuje debata, jež v 50. letech proběhla mezi dvěma významnými izraelskými historiky Jacobem Katzem a Chajimem Hilelem Ben-Sassonem.

Katz tvrdil, že 16. století je charakterizováno spíše rostoucí intolerancí mezi Židy a majoritní společností a argumentoval například zavedením cenzury hebrejských knih, útoky na Talmud a společensko-politickými restrikcemi, z nichž patrně nejviditelnější byla ghettoizace Židů (připomeňme, že i samotný výraz vzniká právě v této době, konkrétně roku 1516 v Benátkách; jednalo se původně o místní jméno, Ghetto nuovo, neboli Nová slévárna, odkazující k původním řemeslným aktivitám, jež zde probíhaly bez jakékoli vazby na Židy). Ještě v 16. století se jméno benátské židovské čtvrti objevuje jako generický pojem pro oddělenou část města, kde Židé musí z rozhodnutí místních úřadů žít. Ben-Sasson oproti tomu poukazoval na existující kontakty a vzájemné ovlivňování mezi Židy a křesťany, na rozvoj racionalizmu (především židovské filozofie) a rostoucí zájem o přírodní vědy mezi židovskými učiteli 16. století.

I když se dnešní badatelé (např. Jacob Elbaum, *Openness and Insularity*) spíše přiklání na stranu Ben-Sassonovu, Katzův pohled zůstává aktuální v tom, že poprvé upozorňuje na vzájemnost tolerančních a také (především) intolančních tendencí. Jinými slovy: Katz se dokázal vymknout zjednodušujícímu a černobílému pojetí, jež jiný významný židovský historik Salo W. Baron nazval již roku 1929 „plačtivou koncepcí židovských dějin“. Od tohoto okamžiku, ať už se při hodnocení židovských dějin 16. a 17. století kloníme na stranu „otevřenosti“ - *openness* – nebo „izolacionismu“ – *insularity* (použijeme-li Elbaumovy terminologie), není jeho předpokladem pasivní židovská menšina v nejlepším případě pouze reagující na podněty zvenčí.

Akademický výzkum počátku 21. století tak sice na jednu stranu nedospívá tak často k jednoznačným soudům, současně je však ochoten pracovat s předpokladem židovské obce jakožto svébytné a vnitřně strukturované skupiny, jež nemusí být nutně pouze subjektem

intolerančních fenoménů, ale navzdory své zdánlivé bezmoci (*powerlessness* – David Biale) mohou také sami vyvíjet exkluzivistické tendence a používat ideologické nástroje intolerance.

Použijeme-li méně abstraktního jazyka: malí, bezmocní a utlačovaní nemusejí nutně používat ke svému přežití jen metod a ideologických nástrojů, jež jsou v souhlase s našimi vlastními ctnostmi, jež navíc starší historiografie anachronicky promítala do starších období dějin. Stejně tak motivům velkých politických entit a majoritních společností v tom, co bychom dnes nazvali „menšinovou politikou“ se snažíme spíše porozumět než je pouze hodnotit.

1. Pražští židovští učenci, tolerance a intolerance

Ve svém příspěvku se pokusím indikovat některé základní prvky tolerance (a intolerance) u dvou židovských učenců přelomu 16. a 17. století, jmenovitě u Davida Gansa a Jom Tov Lipmanna Hellera. Oba působili po delší dobu v Praze, žili zde také v době vlády císaře Rudolfa II., dokonce v roce vydání *Majestátu*, jehož vydání si letos připomínáme. Oba také byli ve svém intelektuálním vývoji ovlivněni myšlením patrně nejslavnějšího z židovských učenců manýristické Prahy, Jehudy Loewa, jenž zde zemřel téhož roku. Jejich životní dráhy a díla nám dovolí uchopit naše téma lépe než příliš komplikované myšlení Jehudy Loewa. Než se obrátím k několika momentům v životech a působení obou zmíněných učenců, pokusím se je ve zkratce představit.

David Gans se narodil roku 1541 ve Vestfálsku, studoval v Krakově a roku 1564 se přistěhoval do Prahy, kde pokračoval ve studiu u Jehudy Loewa. Nestal se však rabínem, věnoval se obchodu a později žil s rodinou své dcery. Roku 1592 vydal v Praze svou kroniku *Cemach David (Ratolest Davidova)*. Zabýval se také astronomií a roku 1512, tedy pouhý rok předtím, než v Praze zemřel, vydal část svého astronomického spisu *Nechmad ve-najim (Milý a příjemný; dochováno v rukopise)* pod názvem *Magen David*.

Jom Tov Lipmann Heller pocházel stejně jako Gans z Německa. Narodil se roku 1578 ve Wallersteinu. Jako mladík se přistěhoval za svou nevěstou do Prahy, kde působil nejprve jako rabínský soudce a později se sem po několikaleté přestávce vrátil do funkce vrchního rabína (1627). V roce 1629 se v důsledku nespokojenosti části obce s rozhodováním při repartici daní stal terčem pomsty, jíž se stalo obvinění z blasfémie vůči křesťanství. Heller byl uvězněn, zbaven rabínské funkce a osvobozen pouze po zaplacení obrovitého výkupného. Odchází do Polska, kde nakonec umírá sice v chudobě, avšak vážený, jako vrchní krakovský rabín roku 1564.

2. David Gans, dějiny světa a nežidovská moudrost

Pohled na Gansův život a dílo ukazuje na některé linie intolerance a tolerance. Jsme svědky toho, jak Gans tyto hranice posouvá směrem k toleranci, ale také jak je jimi sám omezen. David Gans – historik je významnou postavou dějin hebrejské literatury jakožto autor jediného hebrejského historického díla, vzniklého v 16. století na sever od Alp. Zabývá se tak disciplínou, jež nesouvisí přímo s náboženským studiem.

Nahlédneme-li do Gansovy kroniky, nalezneme další progresivní prvky, které jistě musely Gansova učitele Loewa popudit. Především se Gans rozhoduje věnovat jeden díl dvoudílného spisu nežidovským dějinám. I když toto rozhodnutí, formulované v předmluvě, z pochopitelných důvodů ne vždy dodržuje, poselství knihy je zřejmé: Nejen události dějin „svatého lidu“, ale také události dalších národů si zasluhují zaznamenání a poznání. Opouští tak úzký „judeocentrický“ postoj Loewův, ve kterém jsou dějiny světa vždy dějinami svatého lidu. Aby mohl Gans takto pojaté dílo sepsat, potřeboval prameny, jež však v hebrejské literatuře nemohl naléznout. Byl proto nucen odchýlit se od dalšího omezení, prosazovaného Loewem a dalšími konzervativními učiteli, tj. od zákazu studia nežidovských knih. Gans s největší pravděpodobností neuměl latinsky, čerpal však z celé řady německy psaných kronik.

Dalším inovujícím prvkem Gansova díla je rozhodnutí obrátit se na nově vznikající neučenecké publikum:

Nepsal jsem [...] pro velké učence [...], ale pouze pro nepříteliš vzdělané laiky a mladé studenty.¹

Zatímco spisy Loewovy, stejně jako dalších elitních učenců, jsou naplněny paternalismem a snahou dohlížet na ne-učence, Gans píše pro nové publikum, vznikající mimo jiné v důsledku rozvoje knihtisku. Navíc Gans otevřeně připouští, že cílem četby nemusí být vždy jen náboženská instrukce, ale třeba i zábava. Gans říká:

Psal jsem [...] pro pokolení znavené exilem, abych potěšil duši sklíčených laiků, jejichž ruce jsou znavené dobýváním chleba. Aby si po únavné dřině odpočinuli od svého trápení četbou o množství nových i starých věcí.“²

---

¹ David Gans, *Cemach David*, Předmluva k prvnímu dílu.

² David Gans, *Cemach David*, Předmluva k druhému dílu.

Gansovo astronomické dílo a vědecké aktivity obecně souvisí další roviny intolerance a jejich posouvání. Nejenže Gans – přírodovědec čte nežidovské knihy, ale dokonce se s nežidovskými vědci osobně stýká. Srovnat můžeme znovu s Loewem, jenž osobní kontakt nebo dokonce společné studium s nežidy zapovídá. Z Gansova spisu Magen David máme například potvrzena společná pozorování oblohy s Johannesem Keplerem a Tycho Brahem v Benátkách nad Jizerou. (Pozorování, o němž se zmiňuje Gans, trvalo tři noci. Tehdy jako dnes, musel pobyt a cesta do místa, kde zřejmě nebyla žádná židovská infrastruktura, pro observantního Žida představovat obrovskou řadu obtíží, spojených s nutností plnění různých náboženských předpisů.)

3. Jom Tov Lipmann Heller

Hellerův osud, jenž je nám relativně dobře znám z různých typů pramenů, včetně kratší autobiografie, je ilustrativní střety jedince s politickou (popř. politicko-náboženskou) mocí. Ve srovnání s Gansem jsou pak na Hellerově životě zajímavé posuny, dané jeho původním začleněním do vrstev elitních učenců. Kde Gansův životní běh musel být často usilovným hledáním cest, Heller opakovaně dosahoval vrcholů, z nichž byl však v důsledku politicko-náboženských rivalit několikrát svržen až na dno.

Jako mladý učenec z elitní rodiny se přiženil do pražského klanu Horowitzů, což jej vyneslo až do funkce vrchního pražského rabína. V této funkci Heller projevoval centralizační snahy (pokoušel se podřídit autoritě pražského rabína další české obce) a ve společnosti, v níž se rozevírala propast mezi zámožnými a chudými, stál na straně prvních z nich.

Od mládí Heller ve svých intelektuálních aktivitách projevoval svobodomyšlnost, jež ovšem nešla za úzké hranice autocenzury rabínských elit, jež samy sebe považují za strážce náboženských tradic. Studoval tak otevřeně židovskou filozofii, na jednom či dvou místech dokonce cituje (jmenovitě, i když nepřímo) řecké filozofy. Nesouhlasil s Loewovým pohledem na nežidy, jež považoval pouze za nevědomé (nedostalo se jim pravého poznání Tóry), avšak nikoli inherentně zlé nebo dokonce ontologicky méněcenné.

Vlastní osud vystavil tento Hellerův postoj zkoušce opravdovosti. Když v roce 1629 při rozdělování daňové povinnosti rozhodl ve prospěch bohatších, někdo z těch, kdo se cítili poškozeni, sepsal na Hellera udání, že ve svém spise *Maadanej melech* (Královské pochoutky) napadá křesťanství. (Heller se zde skutečně v jedné krátké poznámce vyjadřuje o trojičním učení jako o neslučitelném s monoteizmem. Tento názor patřil k běžné výbavě starších židovsko-křesťanských polemik a v předreformačním období by si jej patrně nikdo nevšiml.)

Heller byl uvězněn ve Vídni a vyšetřován na popud císaře Ferdinanda II., jehož korunovaci pražští Židé jen o dva roky dříve slavili. Jak jsem zmínil výše, důsledky pro něj byly katastrofální. Přesto když události někdy mezi lety 1644 a 1648 detailně popsal (snad na základě starších zápisků) v autobiografickém spisu *Megilat ejva* (*Svítek protivenství*), nevyjadřuje vůči svým nežidovským věznilům žádnou nenávist, a to přesto, že z nežidovské strany bylo obvinění zřejmou záminkou, jak získat horentní výkupné za Hellerovo osvobození.

(Rozsudek dokonce tvrdil, že pokuta byla uvalena jako zmírnění trestu smrti, který by odsouzený musel v případě nezaplacení podstoupit. Když následně Heller odmítl zaplatit, neboť peníze skutečně neměl /splácel je za pomoci rodiny a mecenášů až do roku 1631/, vyhrožovala vídeňská vláda Hellerovi „pouze“ veřejným vysvlečením a zbitím ve Vídni a v Praze. Takové ponížení svého vrcholného představitele si židovská menšina nemohla dovolit riskovat, mohlo totiž snadno vyprovokovat protižidovské nepokoje. Prostřednictvím vyjednávačů byl stanoven splátkový kalendář.)

Hellerův tolerantní postoj k nežidům se tedy na základě četby *Megilat ejva* ukazuje jako pevný a opravdový. Životní zkušenost, ztráta majetku a dočasná ztráta prestiže navíc Hellera přiměla k přehodnocení jeho společenských postojů v rámci židovské obce. Roku 1640 se v Polsku znovu angažuje ve společensko-politické záležitosti, tentokrát však již nestojí na straně bohatých. Usiluje o prosazení účinné klatby za zakoupení rabínské funkce. (Stávalo se, že bohatý místní podnikatel zaplatil nežidovskému pánu za instalaci určitého rabína, jenž pak pochopitelně jakožto rabínský soudce toleroval případné přestupky svého mecenáše. Spojení ekonomické moci s mocí náboženskoprávní postihovalo především méně majetné skupiny.)

Závěr: Limity tolerance

Jaké jsou hranice vzájemné tolerance mezi Židy a nežidy, jichž jsme se dotkli?

- Gans je sice podle svého vyjádření ochoten dějiny nežidovského do své kroniky pojmout, avšak vyhrazuje jim zvláštní oddíl, „aby se posvátné nesmísilo s profánním“. I když snad nikoli v obsahu, alespoň v metodologickém rámci jsou i Gansovy dějiny psány z židovského hlediska.
- Vzájemnou spolupráci mezi křesťanskými a židovskými učiteli, reprezentovanou Ganssem, Brahem a Keplerem, nesmíme disinterpretovat jejím zobecněním na celou židovskou a křesťanskou společnost. Atmosféra renesančního humanismu umožňuje

profesionální kontakty mezi učenici, ospravedlněné společným zájmem. Gans se z Benátek nad Jizerou navrací zpět do svého domu v pražském ghettu.

- Nakonec nesmíme opomenout ani to, že Gansovy aktivity byly nejspíše vnímány jeho současníky jako výstřední. Gansova intelektuální svoboda je vykoupena společenskou marginalizací: Gans je celý život soukromým učencem navzdory svému vzdělání a osobním vztahům, jež ho předurčovaly k rabínské funkci nebo k funkci ve vedení židovské obce.
- Heller ve srovnání s konzervativnějším Loewem praktikoval širší intelektuální aktivity (židovská filozofie, astronomie), jež však i z důvodu akceptabilních pramenů (jen hebrejsky) nevykazují průnik s disciplínami humanistů (*studia humanitatis*), jež byly například pro italské židovské učence běžné (historie, rétorika, filologie).
- Hellerův pohled na křesťany je veskrze pozitivní, avšak i on nahlíží svět z židovského hlediska. Heller je například autorem dvou básní, z nichž jedna hovoří o pražské defenestraci a druhá o bělohorské bitvě. O zmíněných událostech se však mnoho nedozvíme, neboť hlavním tématem je zázraku připisovaná skutečnost, že ani při jedné z těchto dějinných turbulencí nedošlo k rabování v pražském ghettu.